

ОЛЬГА ДЕМИДОВА

«Чуже як своє», або фізіологія плагіату

OLGA DEMIDOVA

“Another’s As Your Own,” or the Physiology of Plagiarism

The article, devoted to plagiarism, treats this phenomenon from an aesthetic perspective. The genre of the physiological sketch is the methodological frame for the analysis. Special attention is paid to plagiarism in the academia. Such plagiarism may appear on different levels, such as levels of idea, structure and organization of the text, title, factual material, and terminology. Moral regulations are described as necessary factors in the struggle against plagiarism along with legal measures.

*Він може змальовувати дійсність, що бачив чи вивчив,
чи, якщо хоче, творити, але з готового матеріалу,
того, що дає дійсність*

Про жанр та метод (замість вступу)

Винесене в епіграф твердження належить В. Г. Белінському («Погляд на російську літературу 1847 року») і стосується так званого нарисовця-«фізіолога», автора фізіологічного нарису, що є різновидом жанру художнього нарису, поширеного в європейській, а пізніше і в російській літературі 1830–1840-х рр.¹ Визначення «фізіологічний» тут співвідноситься з поняттями «правдивий» (фактологічно точний і неупереджений), «природний» (заснований на реальності, не вигаданий), «натуральний» (списаний з природи).

Фізіологічний нарис мав на меті зображення сучасного суспільства у всьому його розмаїтті: економічній, соціальній, побутовій і моральній складових, і ґрунтувався на спостереженні дійсності та її точному («дагеротипному») відтворенні засобами літератури. Такий нарис за визначенням є безсюжетним, проте в ньому «багато розгорнуто соціальну характеристику типу, його зв’язків із середовищем»². У французькій літературі, естетичній *alma mater* жанру, фізіологічний нарис вважали «природною історією характерів», що підкреслювало моральну складову в його основі і дозволяло розглядати жанр у рамках характероописового напрямку журналістики, а пізніше — літератури. Проте водночас це нарис суто побутовий, тобто заснований на явищах повсякденності, що складають основу й утворюють тканину дійсності, яка формується і функціонує в різних її сферах. Вищесказане дає можливість уточнити сутнісні характеристики жанру і визначити його як нарис характероописово-

побутовий, який дозволяє не лише осягнути межі якогось явища і зафіксувати їх у слові, тобто виконати завдання естетичне та художнє, але й розгорнути опис у сфері моралі, виконавши тим самим завдання етичного порядку.

Нижченаведені міркування є спробою розглянути й описати феномен плагіату в рамках фізіологічного нарису — жанру ніби забутого, але такого, що не втратив ані своєї актуальності, ані властивої йому продуктивності, заснованих на його етико-естетичній амбівалентності. Іншими словами, представити плагіат як явище (на жаль, досить поширене³) переважно академічного, а також художнього і ширше — загальнокультурного побуту та характерів, розгортаючи опис у процедурах герменевтичного та порівняльного аналізу і дотримуючись при цьому відповідності дійсності, фактологічної точності, академічної коректності і — за можливості — неупередженості.

Природа плагіату

У різного роду словниках плагіат тлумачиться як «присвоєння чужого авторства, видача чужого произведения или изобретения за собственное»; «выдача чужого произведения за свое или незаконное опубликование чужого произведения под своим именем, присвоение авторства»; «выдача чужого произведения за свое или использование в своих трудах чужого произведения без ссылки на автора»⁴. Попри відмінності (вельми, втім, незначні) вищенаведених трактувань, усі вони — і багато інших — сходяться в одному: плагіат — це привласнення чужого та видавання цього чужого за своє. Тобто — крадіжка. Тобто — дія, що має бути покарана відповідно до законодавства, в цьому випадку — закону про авторське право та/або інтелектуальну власність. Вельми показово, що латинський термін *plagium* (викрадення), від якого походить слово *plagiatus* (викрадений), у римському праві означав злочинний продаж у рабство вільної людини і карався бичуванням. Видається, що, зі всіма необхідними допущеннями, незаконне привласнення чужого тексту цілком порівнюється із незаконним продажем вільного громадянина. На рівні фактологічному в обох випадках ідеться про протиправну дію зі злим умислом, про заподіяння шкоди того або іншого роду постраждалій стороні; на рівні розгорнутої метафори — про незаконне позбавлення вихідного статусу, вихідних зв'язків за шкалою приналежності автору (в разі привласнення чужого тексту) або світу вільних рівноправних громадян (у разі позбавлення людини свободи), що і зумовило можливість переосмислення терміна в зазначеному напрямку.

Історія плагіату досі не написана, тому важко сказати, хто був першим плагіатором, тобто хто першим в історії людської цивілізації видав чужий твір за власний. Історикам літератури добре відомо, що вже античні автори звинувачували побратимів по перу в привласненні чужих текстів — і далеко не завжди безпідставно; в історії науки, ймовірно, плагіат став нагальною проблемою дещо пізніше. У нинішньому значенні слово почало вживатися в європейських мовах у XVII ст.; російське слово «плагіат» походить від французького терміна *plagiat litteraire* і спочатку, як впливає з вихідного терміна, також вживалося лише щодо художніх текстів.

У будь-якому разі уявлення про крадіжку як про привласнення чужого невіддільне від уявлення про власність, отже, плагіат як *форма* крадіжки виникає разом із формуванням опозиції «моє — чуже» у свідомості спільноти, що оформилося і закріпилося в кримінальному праві. Інша справа, що *ставлення* до плагіату в ході культурно-історичного розвитку зазнавало істотних змін залежно від специфіки розуміння природи інтелектуальної діяльності та власності на протиположності до власності суто майновій⁵. Однак у міру професіоналізації праці вченого/художника ставлення це набуває більш чіткого окреслення, а плагіат, у свою чергу, стає заняттям спочатку засуджуваним, тобто караним з точки зору моральної, а згодом підлягає покаранню і з точки зору юридичної, що було закріплено в авторському праві та праві на інтелектуальну власність⁶.

Слід уточнити: йдеться не про так звані «вічні теми», «мандрівні сюжети» або «ідеї, що висять у повітрі». Усе це феномени, засновані на спільності культурно-історичного розвитку, специфіці творчої свідомості та циклічності історії культури, які призводять до виникнення схожих ідей та/або появи подібних творів, що належать різним авторам. Не йдеться і про відверті наслідування і переробки чужих творів, що, як правило, обумовлюється на рівні назви (заголовка та/або підзаголовка) або власне тексту. Йдеться про явище, яке метафорично можна визначити як «злий умисел», — про навмисне і тому цілком усвідомлене привласнення чужого і спробу видати це чуже за своє. Отже, саме *усвідомлюваність* і *умисність* окреслюють межі феномена плагіату, відокремлюючи його від явищ іншого порядку; іншими словами, плагіат можливий лише на рівні сформованої зрілої свідомості і лише як результат експлікації зовні цілком певної інтенції⁷. На рівні наївної свідомості (наприклад, свідомості дитини чи дикуна) коректніше говорити про стихійне запозичення, засноване на властивому цьому типу свідомості розумінні справедливості як розподілу порівну — варто згадати відомий вислів літературного героя: «Если от многого взять немножко, это не кража, а просто дележка». У цьому значенні використання чужого тексту без посилання на автора просто тому, що плагіатору текст «дуже сподобався» або «краще все одно не скажеш»⁸, слід розглядати не тільки як показник морального рівня відповідної спільноти і/або плагіатора, але і як доволі тривожне свідчення дедалі більш поширюваного в сучасному академічному і творчому середовищі дитячого або дикунського типу свідомості у дорослих і зовні ніби цілком цивілізованих людей.

Рівні та форми плагіату

У найзагальнішому вигляді рівні плагіату, що виокремлюються на підставі того, що саме привласнюється, зводяться до п'яти основних модифікацій. Вони більш-менш однаковою мірою застосовуються до сфер як інтелектуального (академічного) життя, так і життя творчого (художнього) й наведені нижче в режимі «від загального до окремого»:

1) рівень ідеї/концепції/задуму;

- 2) рівень структури (організації) тексту;
- 3) рівень назви;
- 4) рівень матеріалу, на якому заснований текст;
- 5) рівень термінології.

Очевидно, що на першому рівні плагіат науковий буде істотно відрізнятися від плагіату художнього: в першому випадку запозичення чужої ідеї/концепції слід безумовно вважати плагіатом, у другому — використання однієї фабули, типу, прийому або персонажа плагіатом не є, оскільки в тексті літературному предметом плагіату стає не власне ідея, а її оформлення. Рівні структури і термінології значущі лише для тексту наукового; рівень матеріалу — для текстів наукового і художнього, але не однаковою мірою і на підставі різних механізмів. Запозичення матеріалу, введеного в науковий обіг іншим дослідником, без посилання на нього слід без жодних застережень визнати плагіатом; письменник (художник слова) «запозичує» матеріал з дійсності, осмислюючи й організовуючи його по-своєму, внаслідок чого, ймовірно, потрібно говорити не стільки про *запозичення* у строгому значенні слова, скільки про *використання* наданого дійсності матеріалу для його художньої обробки.

Отже, під час оцінювання явища (плагіат — не плагіат) у першому випадку слід керуватися критерієм суворо фактологічним, у другому — критеріями естетичним і художнім; однак визначальна роль в обох випадках належить критерієві моральному. На рівні назви в додатку до обох типів текстів необхідно відрізнити *запозичення як привласнення* від *запозичення як прийому*, коли назва чужого тексту навмисно використовується як історико-культурна цитата або алюзія, що відсилає читача до відомих наукових або художніх текстів і, таким чином, визначає семантику і семіотику новостворюваного тексту, а також ракурс читачького сприйняття. Однак у цьому випадку запозичувану назву необхідно брати в лапки і/або супроводжувати пояснювальним розширенням.

Своєю чергою, різноманіття форм плагіату, що визначаються залежно від механізму, тобто того, *яким чином* відбувається привласнення, можна звести до чотирьох основних типів:

- 1) пряме запозичення і присвоєння чужої власності, до якого можна віднести т. зв. псевдоцитування (вельми поширений прийом цитування без лапок і посилань на автентичного автора), запозичення ідеї, назви (іноді — з незначними синтаксичними модифікаціями), матеріалу (особливо архівного матеріалу, введеного в науковий обіг іншими дослідниками, без посилань на них або — в природничих науках — матеріалу, отриманого дослідним шляхом);
- 2) контамінація, або «склеювання», свого тексту з фрагментів чужих без істотних змін, які дозволяли б вважати отриманий у результаті настільки механічної процедури «новий» текст авторським, і без посилань на автентичного автора/авторів — прийом, що дістав у сучасній англійській мові вельми яскраву назву “*сору and paste*”;
- 3) реферування (переказ «власними словами» з незначними скороченнями, замінами і синтаксичними перестановками);

- 4) нарешті, т. зв. «співавторство», що виникає без відома автора вихідного тексту за допомогою простого приєднання свого імені під час перевидання тексту або додавання до чужого тексту якогось незначного фрагмента (наприклад, програми практичного характеру) і не має нічого спільного з істинним співавторством, заснованим на взаємній інтенції та вираженому обома сторонами прагненні до добровільного співробітництва.

Одним із найскладніших питань, що погано піддаються формалізації, слід вважати питання про межі плагіату, особливо у випадку з текстами художніми, коли механізм запозичення може використовуватися в суто стилістичних цілях (прийоми прихованої цитації, алюзії, прямої стилізації та ін.). Більш того, деякі напрямки сучасної літератури естетично і «технічно» ґрунтуються на нескінченній низці псевдоцитат, не передбачають посилань на автентичного автора, але розраховані на безпомилкове впізнання читачем, за рахунок чого і створюється певний естетичний ефект. Цілком очевидно, що подібна плінність і невизначеність меж⁹ сприяє поширенню плагіату і вельми ускладнює завдання його виявлення і покарання, що, в свою чергу, тягне не тільки кількісне зростання «плагіат-літератури», але і вельми небезпечний моральний поворот свідомості в напрямку «все дозволено і нічого не карається». За гірко-іронічним і дуже актуальним твердженням Жуля Жирардена, «плагіат — основа кожної літератури, за винятком найпершої, про яку, втім, нічого не відомо».

Причини та регулятори

Плагіат, як випливає з вищесказаного, є явищем далеко не новим, однак у добу глобалізації та «всесвітньої павутини» воістину набув характеру лиха. Причини достатньо прості і більш ніж очевидні. По-перше — «людське, занадто людське»: початково властиве природі людини бажання привласнити чуже у разі відсутності обмежень внутрішнього і зовнішнього порядку перетворюється на легко реалізовуваний намір і, внаслідок цього, з часом сприймається як норма. По-друге, сама амбівалентна природа феномена, в поєднанні з людською природою і специфікою творчої свідомості, робить спокусу занадто сильною, щоб їй можна було протистояти. По-третє, причини соціального порядку і специфіка академічного та художнього побуту останніх десятиліть (це особливо справедливо щодо т. зв. пострадянського простору, де плагіат у цей період розрісся до жаливих розмірів).

Дозволю собі розлогу автоцитату. «Возможно ли противостоять бедствию? Вероятно, возможно, если выступать против него «единым фронтом», — если защищать себя станет не только тот, кто сделался жертвой плагиата, но и академическое сообщество в целом. Инструментов защиты более чем достаточно: письма в редакции соответствующих изданий и академических/творческих институций, отказ рецензировать и/или оппонировать основанные на плагиате научные работы и литературные произведения, предание каждого случая плагиата широкой огласке, в пределе — создание атмосферы нетерпимости к профессиональной нечистоплотности в научной/творческой среде и в общественном мнении (именно так обстоит дело в западном

академическом сообществе, в силу чего плагиат распространен в нем не столь широко¹⁰). Но все вышеперечисленное суть регуляторы, в основании которых лежит страх, который, как известно, плохой советчик; фундаментом же, как представляется, должны бы стать человеческая и профессиональная совесть каждого и понимание того, что без уважения к себе и к ближнему и без соблюдения основных заповедей человеческое сообщество как таковое обречено на весьма незавидное будущее»¹¹.

Якщо, згідно з обраними для цієї статті жанровими і методологічними параметрами, перевести цитований пасаж у реєстр менш емоційний і більш неупереджено-констатуюче-академічний, можна говорити про регуляторні механізми двох типів: зовнішні — правові та внутрішні — моральні. При цьому, якщо право, як відомо, історично виростає з моралі, другі матимуть вирішальне значення; іншими словами, найсправедливіші закони, покликані захищати авторське право і карати плагіаторів, залишаться законами *de jure* доти, доки в соціумі і в свідомості спільноти не буде моральної основи для того, щоб вони перетворилися на закони *de facto*.

Pensées académiques (замість висновку)

Уміння і готовність ділитися з ближнім вважаються одними з основних християнських чеснот. Усупереч антирелігійному пафосу радянської доби, дослідників мого покоління теж вчили ділитися: ідеями, задумами, знахідками, результатами досліджень. З іншого боку, вчили посилатися на тих, чіїми ідеями, задумами, знахідками і результатами ми користуємося у своїх працях. У сучасному академічному просторі вихований у рамках подібного морально-професійного імперативу дослідник одразу опиняється у патовій ситуації: вирішуючи обговорити свою роботу з колегами і/або учнями, виступити на конференції, опублікувати статтю або книгу, він, по суті, добровільно вирішує стати жертвою плагіаторів — не напевно, але цілком можливо. Виступаючи «з відкритим заборолом», він свідомо підставляє себе під удар. Щоб уберегти себе, йому довелося б перетворитися на певну подобу Скупого Лицаря, який і вдень, і вночі охороняє своє добро від сторонніх поглядів і рук. Однак у цьому випадку він прирік би себе на повне академічне мовчання, що в підсумку означає наукову смерть: людина, не заявляючи про себе в професійній спільноті, доволі швидко припиняє у ній існувати. Крім того, він позбавив би себе радості спілкування з колегами та учнями і, отже, можливості «залишитися» в тих, хто міг би продовжити його справу. Нарешті, наука живе винятково в діалозі, що розуміється гранично широко і ґрунтується на тому, що англійською називається *sharing*; поза діалогом вона перетворюється на винахід велосипеда і відкриття Америки в режимі поганої нескінченності.

У підсумку складається парадоксальна ситуація: майбутнє і саме буття науки напряму залежать від злої волі плагіаторів. Вирішення питання «Бути чи не бути?» залежить від відповіді на питання «Красти або не красти?»; «смерть автора», що неминуча у разі епідемічного поширення плагіату як форми «спів-творіння» тексту, загрожує перетворитися на «смерть науки».

Однак загроза ця значною мірою уявна, оскільки, крім вищеописаних регуляторів, що діють на рівні індивіда та соціуму, існують внутрішні (само)регулятори на рівні науки, яка не терпить поквапу, марнослів'я, брехні й неохайності. Тому кожен, хто хоче увійти до цього храму не Калігулою і залишитися в ньому не Геростратом, приречений шукати відповіді на гамлетівське питання, співвідносячи свій вибір з моральним імперативом Канта.

---

¹ 1845 р. було видано двотомну збірку під символічною назвою «Фізіологія Петербурга», до якої увійшли нариси, повісті та статті, присвячені різним сторонам життя російської столиці; збірка стала маніфестом т. зв. натуральної школи російської літератури. Цікаво зазначити, що, на думку Белінського, своїм головним завданням автори збірки вважали не стільки власне *опис* міста «з будь-якого боку», але визначення специфіки вітчизняного фізіологічного нарису на відміну від західного.

² Краткая литературная энциклопедия: В 9 тт. Т. 7. М., 1972. С. 951–952.

³ Про поширеність плагіату і вихід проблеми за межі суто академічного та/або художнього життя свідчить, серед іншого, неймовірно широка представленість проблеми у віртуальному просторі: «Яндекс», наприклад, дає на запит про плагіат 16 млн відповідей (!!!) та 45 тис. картинок; особливої уваги заслуговує сторінка, присвячена афоризмам і крилатим висловам на тему. Очевидно, що, із одного боку, плагіат став предметом уваги сатириків, які обігрують стан справ у розрахунок на сприйняття т. зв. широкого загалу, що найчастіше професійно з плагіатом не стикається; з іншого — предметом академічної та творчої спільноти і явищем не тільки інтелектуально-художньої, але і юридичної практики, про що свідчить також поява нового напрямку юриспруденції — юридичної лінгвістики, що займається питаннями плагіату і намагається встановити/довести автентичне авторство на підставі текстологічного аналізу. У першому випадку зброєю (знаряддям) боротьби зі злом стає сміх — інструмент, до якого впродовж не одного століття вельми успішно вдавалися класики світової та вітчизняної літератури, у другому — аналіз, що спирається на правові та мовні норми, за допомогою якого здійснюється спроба з'ясувати «сутність речей».

⁴ Словарь иностранных слов. М., 1988. С. 380; *Ожегов С.И., Шведова Н.Ю.* Толковый словарь русского языка. М., 1994. С. 511; Словарь русского языка: В 4 т. М., 1983. Т. 3. С. 130.

⁵ Історія літератури і культури в цілому знає чимало прикладів запозичень чужих текстів без жодних змін і посилань на автора вихідного твору. Серед тих, хто вставляв у свої тексти значні фрагменти чужих, а також здійснював запозичення іншого роду, — не тільки маловідомі та/або малоталановиті автори чи графомани, але й класики світової літератури — Шекспір, Мольєр та ін. Крилатим стало твердження Мольєра «Я беру своє добро усюди, де його знаходжу» або заява Шекспіра щодо сцени, яку він запозичив з чужої п'єси: «Це дівка, яку я знайшов у багні і вивів у вищий світ». Французький «теоретик» плагіату *Ла Мот Ле Вайє* розрізняв запозичення, вважаючи, що «запозичувати у древніх — все одно, що здійснити морський набіг, але

ображати сучасників — все одно, що розбійничати на великій дорозі». Докладніше про історію ставлення до плагіату в різні епохи див., напр., статтю «Плагіат» у «Вікіпедії» (Wikipedia.org; розділ «Що є плагіатом», розділ «Ставлення до плагіату в різні часи»).

⁶ Показово, що, відповідно до законодавства Російської Федерації, наприклад, плагіат тягне за собою кримінальну відповідальність, що можна розглядати як інтенцію покарати зло, яка втілилася в законодавчих нормах і спрямована зовні; однак на рівні життєвої практики ця інтенція істотно слабшає, що, певно, не тільки свідчить про властиву всій російській системі тенденцію до розбіжності інтенції з імплементацією, але і відображає справжній стан справ у моральній свідомості спільноти.

⁷ У «Вікіпедії» плагіат визначено як «*умышленное* присвоение авторства чужого произведения науки или искусства, чужих идей или изобретений» (курсив мій — О.Д.).

⁸ Розгорнуті приклади подібних колізій з детальним порівняльним аналізом див.: Демидова О.Р. Плагіат: норма или аномалия?//Общество. Среда. Развитие. СПб, 2009. № 4 (12). С. 68–72.

⁹ У присвяченій плагіату й цитованій вище статті «Вікіпедії» стверджується, що «поняття плагіату не має цілком визначеного змісту».

¹⁰ Прагнучи досягти подібного ставлення до плагіату, українські колеги, наприклад, на конференції Програми Фулбрайта 2007 р., розробили спеціальний «Етичний кодекс Фулбрайтівського співтовариства» (ознайомитися з кодексом можна на сайті <http://www.fulbright.org.ua/yearbook2006.html>).

¹¹ Демидова О.Р. Плагіат... С. 72.

Переклад з російської Андрія Домановського

OLGA DEMIDOVA is a Doctor of Sciences in Philosophy and a Professor at A. I. Herzen Russian State Pedagogical University. She is a member of the Petersburg Union of Writers and Russian Union of Writers. Her research interests include history of philosophy, esthetics, and ethics; history of culture in the Russian emigration; theory and practice of intercultural communication; Russian-European literary contacts; history, theory and practice of translation; and gender studies.

E-mail: ord55@mail.ru

ОЛЬГА ДЕМИДОВА — доктор філософських наук, професор Російського державного педагогічного університету ім. А. І. Герцена. Член Петербурзької спілки письменників і Російської спілки письменників. Наукові інтереси охоплюють історію філософії, естетику, етику; історію культури російської еміграції; теорію та практику міжкультурної комунікації; російсько-європейські літературні контакти; історію, теорію та практику перекладу; гендерні дослідження.

E-mail: ord55@mail.ru